

„Tudós kolostor, csöndes kolostori kerttel”

A berlini Collegium Hungaricum története (1924–1944)

Németországnak és Berlinnek a magyar tudomány fejlődésében betöltött rendkívüli szerepe közismert. A protestantizmus magyarországi terjedése következtében, az 1520-as évektől a külföldet járó magyar diákok kedvelt célpontjai lettek a német egyetemek: elsősorban a wittenbergi, a heidelbergi, a göttingeni, a hallei és a jénai univerzitások. A 19. század elején, 1810-ben Berlin egyeteme már egy új típusú művelődési ideál szellemében született. Az alapító, Wilhelm von Humboldt az oktatás és a kutatás egységét hirdette, a tanszabadság és az egyetemi autonómia elvét vallotta, az állami ellenőrzést a lehető legszűkebb területre kívánta szorítani.

A humboldti elképzelések mindmáig meghatározzák az európai felsőoktatási rendszert, 1948–1949-ig Magyarország számára is egyetemi modellként szolgáltak. Az ezek alapján szervezett berlini egyetemre a 19. század folyamán egyre több magyar fiatal iratkozott be. A század utolsó negyedében már évente harminc és ötven között ingadozott a számuk. Az egyetem magyar hallgatókra gyakorolt vonzását Berlin birodalmi fővárossá válása (1871) és a nemzetközi tudományos életben betöltött, mindinkább növekvő, majd vezető szerepe erősítette föl. 1895–1896-ban itt kapott az egész további sorsára és szellemiségére ható indítást egy fiatalember, aki később a két világháború közötti magyar kultúr- és tudománypolitika meghatározó személyisége, s a berlini Collegium Hungaricum alapítója lett: *Klebensberg Kuno* gróf. Ő ugyan a saját költségén tartózkodott Berlinben, ám a dualizmus idején sok magyar vendéghallgató már állami ösztöndíjjal folytatott itteni tanulmányokat. Közöttük volt *Gragger Róbert* is, minden idők egyik letehetségesebb magyar kultúrdiplomataja és tudományos menedzsere, a berlini Collegium Hungaricum létrehozásában Klebensberg tanácsadója, társa és legbuzgóbb támogatója.

Az alapítás és előzményei

Gragger 1910 októberétől egy teljes tanévet töltött Berlinben, s ugyanitt már 1915-ben magántanári képesítést kívánt szerezni magyar irodalomból. Az első világháború alatti német–magyar „fegyverbarátság” következtében azonban a magántanárságnál jóval kedvezőbb pozíciót sikerült elnyernie. *Johannes Bolte* és *Max Roediger* professzorok javaslatára a porosz képviselőházban 1916. március 14-én tárgyalták meg a magyar nyelv és történelem tanszék berlini alapításáról szóló indítványt. Bár a „magyarság iránti rokonszenv” ily módon történt kinyilvánítása csupán gesztusértékű cselekedet, azaz a szövetségesnek tett szinte kötelező (kultur)politikai lépés volt, de a magyar kultúra és tudomány németországi megismertetése és fogadtatása szempontjából igen sokat jelentett e szándék gyors megvalósítása. A mindössze huszonkilenc esztendő *Gragger* 1916 au-

gusztusában – anélkül, hogy előtte habilitált volna – rendkívüli tanárrá nevezték ki Berlinben, s a magyar nyelv és irodalom szeminárium már ez év novemberében megkezdhette munkáját. (Magyarország határain kívül ez volt az első magyar tanszék a világon.) Gragger kiváló német kapcsolatait kihasználva, a háborús viszonyok és az ebből adódó nehézségek közepette is fejleszteni tudta a tanszéket. Saját gyűjteményét is felajánlva gazdag könyvtárat hozott létre, 1917 novemberében megalakította a Berlieni Magyar Intézet Barátainak Egyesületét, 1917 decemberében az addigi szeminárium Magyar Intézeté bővült, 1918 májusában pedig egy magyar lektorátust is fölállítottak. (Itt azután később olyan lektorok dolgoztak, mint *Farkas Gyula*, *Moór Elemér* vagy *Keresztury Dezső*.) Igazi sikertörténet – egy világégés közepette...

Az első világháború után a sikertörténet tovább folytatódott. Ennek, legalábbis részben, a két vesztes állam hasonló problémái, húszas évekbeli tudományos elszigeteltsége volt az oka. Gragger 1921-ben nyilvános rendes tanár lett. 1922-ben az intézetben finnugor osztály alakult, s török, valamint urál-altaji nyelvészeti kérdésekkel foglalkozó szemináriumot is tartottak. Nem lehet véletlen, hogy az Intézet szakmai munkájáról és tudományos hivatásáról szólva először Gragger használta az „Ungarologie”, azaz mára meghonosodott és általánosan elfogadott formájában a hungarológia megnevezést. A porosz – később a német birodalmi – kultuszárca által fenntartott Intézet 1921-ben, a magyar kultuszminisztérium anyagi támogatásával két sorozatot indított útjára: az *Ungarische Jahrbücher* (megjelent 1921–1943 között, majd 1952-től, *Ural–Altäische Jahrbücher* címmel) és az 1929-ig huszonnégy kötetben kiadott, szintén Magyarország művelődéstörténetére vonatkozó tanulmányokat közlő *Ungarische Bibliothek*et. Az Intézet archívumában Magyarországról és az utódállamokról szóló újság- és folyóiratcikkek, broszúrákat, statisztikákat, térképeket és fényképeket gyűjtöttek és rendszereztek. Az Intézet 1945-ig működött, 1946-ban Finnugor Intézeté alakították át. Jelenleg, akárcsak 1916–1917-ben, hungarológiai szeminárium... Pedig Gragger alapította könyvtára mintegy hatvanezer kötetes: a Kárpát-medencén kívül a legnagyobb a hungarika-anyagokat gyűjtő könyvtárak között.

A berlini Magyar Intézet történetének ismerete nélkül a vele később testvéri kapcsolatba kerülő *Collegium Hungaricum* sorsa sem lenne érthető. Mindkét intézmény létrehozásában kiemelkedő szerepet játszott Gragger Róbert, akit már származása is a német–magyar kulturális kapcsolatok kutatására, a két nép közötti, minél szorosabb tudományos kapcsolatok kiépítésére predesztinált. Bár ősei körmöcbányai németek voltak, ő magát (a „hungarus”-tudat egyik utolsó képviselőjeként) öntudatos magyarnak vallotta. Messzire tekintő, komoly távlatokban gondolkodó tudományszervező volt, egykori Eötvös-kollégistaként pedig felismerte az elitképzés és a teljesítményorientált kollégiumi szellem meglétének szükségességét. Úgy gondolta: a magyar államnak támogatnia kell a tehetséges fiatalok külföldi tanulmányait, s a magyar tudományosság számára legfontosabb külhoni centrumokban otthont és szellemi alkotásra ösztönző műhelyt kell teremteni nekik. Gragger koncepciója és minden akadályt legyőző gyakorlatiassága szerencsésen találkozott a magyar tudománypolitikát 1922 júniusától irányító és alapjaiban megújító kultuszminiszter, gróf Klebelsberg Kuno elképzeléseivel. Klebelsbergre rendkívüli hatást gyakoroltak a Wilhelm von Humboldt nyomdokain haladó, *Friedrich Althoff*, *Adolph von Harnack*, *Friedrich Schmid-Ott* és *Carl Heinrich Becker* nevével fémjelzett század eleji, majd első világháború utáni német tudománypolitikának a „tudományos nagyüzemek” tervszerű működtetésében és a kiváló teljesítményekben megmutató eredményei. (Minderről részletesebben l. az *Iskolakultúra* 1995. 15–16–17. számában megjelent tanulmányomat.) Klebelsberg jól ismerte a berlini Magyar Intézet sikeres tevékenységét is. Graggerrel egymást inspirálva küzdöttek annak érdekében, hogy a Berlinbe magyar állami ösztöndíjjal küldendő fiataloknak legyen egy igazi, tudósokhoz

méltó otthona, Collegium Hungaricum. Nem is tudjuk pontosan, melyikük vetette föl először a berlini Collegium alapításának ötletét.

„Legnagyobb ambícióm – tudósította Gragger Klebelsberget 1925 novemberében –, hogy a kollégium mind belső szellemét, mind pedig épületét illetően a lehető legtökéletesebb, legerősebb és legcélszerűbb legyen, minden cikornya és hipermodern velleitások nélkül... Százados múltra gondolok vissza, melyben az intézet gyökerezni fog, századokra gondolok előre.”

A Collegium otthona(i)

A nagyszabású, századokra előretelkítő tervek kivitelezésére már 1922 decemberében megtörténtek az első lépések. Graggernek a Collegium Hungaricum célját szolgáló épület megvásárlására irányuló szándékát a még csak néhány hónapja a miniszteri bársonyszékben ülő Klebelsberg lelkesen támogatta. Kérésére „az 1922/23. évi költségvetés terhére a minisztertanács... 3 000 000 korona póthitelt engedélyezett a berlini tudományegyetem mellett létesítendő internátus céljára. Ebből az összegből sikerült Berlinben a Marienstrasse 6. szám alatt háromemeletes házat vásárolni és az internátus berendezését is részben megvásárolni. Az üzemének fenntartására és a megvásárolt ház legszükségesebb tatarozására, valamint a felszerelés kiegészítésére 35 000 000 korona póthitelre van szükség.” E póthitel kiutalásához a minisztertanács hozzájárult, ám a ház addigi lakóit ki kellett költöztetni, emiatt pedig a felújítási munkálatok is elhúzódtak, így csak 1924 őszén költözhetett be az első tíz magyar állami ösztöndíjas a berlini Collegium Hungaricumba.

A marienstrassei Collegium már nem sokkal az átadása után szűknek bizonyult. Klebelsbergnek rendkívüli erőfeszítéssel és ügyességgel sikerült elérnie, hogy „Magyarország újjáépítésének a középpontjába a kultúrpolitikát állítsa”. Ennek jegyében már az 1926–1927. költségvetési évben a kultuszbüdzsé aránya volt a legmagasabb a magyar állami költségvetésben... S mivel Klebelsberg tudománypolitikájának egyik alapja az európai látókörű és műveltségű magyar szellemi elit nevelése és külföldi (tovább)képzési lehetőségeinek biztosítása volt, természetes, hogy a külföldi magyar intézeteknek a fejlesztése a pénzügyi lehetőségek bővülésével azonnal szóba került. Berlinben nagyobb, kedvezőbb fekvésű épületet kerestek a Collegiumnak.

Gragger eredeti elképzelése az volt, hogy Berlin elővárosában, a legnagyobb német kutatóintézeteket befogadó Dahlemben vásároljanak új telket. 1925 nyarára bebizonyosodott: a bármennyire is kívánatos dahlemi építkezés költségeit nem tudják előteremteni. Ez év novemberében Gragger már új, az előbbi lehetőségnél kedvezőbb, ráadásul megvalósíthatónak tűnő javaslatot tett. Közvetlenül a berlini egyetem mellett, egészen közel az Unter den Lindenhez eladásra kínálták a Herz-palotát, amelynek vételi jogát az egyetem átengedte a Collegiumnak. A porosz kormány pedig a Herz-palotával szomszédos Knobelsdorf-palotát ajánlotta föl a berlini egyetem Magyar Intézete új otthonának. Így Gragger korábbi tervei a két intézmény együttes elhelyezéséről – ha nem is Dahlemben, de – beteljesülni látszottak. A minisztertanács 1926. február 5-i ülésén hozzájárultak ahhoz, hogy a Népszövetségtől kapott „kényszerkölcsönből” „14 500 millió koronát a válás- és közoktatásügyi miniszter úrnak rendelkezésére bocsáthassanak, előlegképpen a tárcájának 1926/27. évi költségvetési beruházásai terhére, abból a célból, hogy a berlini Collegium Hungaricum részére házat vásárolhasson”.

Ezután már gyorsan peregtek az események. „A miniszter táviratát bizonyára pontosan megkaptad és a házat már meg is vetted – írta *Magyary Zoltán* Graggernek 1926. február 17-én... – Egyelőre 1 millió aranykorona, azaz 14 és 1/2 milliárd papirkorona áll rendelkezésünkre... A hiányzó összeget az 1 200 000 arany márkára való kiegészítéshez valahonnan mindenesetre előteremtjük. A miniszter úr el van rá szánva, ami elég a sikerhez.” Klebelsberg akarata valóban elég volt a sikerhez. Gragger már március 5-én jelentette Klebelsbergnek,

hogy „a porosz államtól 8 m széles és 50 m mély, azaz 400 négyzetméter területű sáv ingyenes átengedését kértem a szomszédos állami telekből, amelyet a pénzügyminiszter úr kilátásba is helyezett... Egyidejűleg lépéseket fogok tenni az adó elengedése iránt. Az itteni külügyminiszter már kilátásba helyezte, hogy a közös helyiségek valamelyikét, pl. az ebédlőt vagy könyvtárat vagy dísztermet berendezi, hogy így a birodalom is felajánljon valamit a magyar kormánynak.” Szinte ugyanekkor, március 8-án Klebelsberg már arról tudósította Friedrich Schmidt-Ottot, a legjelentősebb német kutatóintézeteket összefogó Notgemeinschaft der Deutschen Wissenschaft elnökét, „hogy a Herz-féle házat... 750 000 aranymárkáért megvásároltam..., további 450 000 aranymárkáért a két utcára szülő telken még építközmem kell. Az épületben voltaképpen két intézményt akarok elhelyezni. Egy Collegium Hungaricumot, vagyis főiskolai internátust... Ez intézményen kívül lenne azután még egy internátus olyan fiatal tudósok számára, akik a berlini könyvtárakban, múzeumokban és laboratóriumokban dolgoznak.”

A palota megvétele a porosz és a német hivataloknál hihetetlen ügyességgel és diplomáciai érzékkel eljáró Graggernek, Gragger „kebelbéli barátjának”, a miniszteri befolyását is érvényesítő Becker porosz kultuszminiszternek, valamint a Magyarországon a nem kis összeggel járó befektetéshez a jóváhagyást szívósságával és meggyőző képességével áthajtó Klebelsbergnek volt köszönhető. Gragger személyesen intézkedett az építkezéssel kapcsolatos teendőknél, lett legyen szó tervek készítéséről, engedélyek kéréséről, az építőanyagok beszerezéséről... „A Collegium átépítése valóságos művészeti esemény lesz – számolt be Klebelsbergnek –, amennyiben a belváros egyik legérdekesebb és legszembevetőbb helyén ezt a ma meglehetősen kihalt sarkot a Knobelsdorf-palotával együtt elevenné teszi és bekapcsolja az egyetem és a múzeumok életébe. Megoldásként a szemem előtt egy szép chiosztro lebeg, tudós kolostor, csöndes kolostori kerttel, melynek öreg fái alatt a nap nyugodt óráit olvasással és szemlélődéssel tölthetik el a kollégisták... Egy itt felejtett csendes sziget ez a nagy város kellős közepén.”

Gragger abban reménykedett, hogy a berlini magyar tanszék alapításának tízéves fordulójára új otthonába költözhet a Collegium Hungaricum. Miután a pénzügyi feltételek tisztázódtak, 1926 nyarán megkezdődtek az átalakítási munkálatok. Ha ezzel végeznek – tudósította Klebelsbergét Gragger –, „akkor az épület értéke oly tetemesen fokozódik, hogy a magyar állam bármikor nagy nyereséggel adhatja el elsőrangú szálloda vagy bank céljaira... A magyar kultúrmunkának ez a grandiózus alkotása bármily csendesen és reklám nélkül jön is létre, máris magára vonta a közfigyelmet s utánzásra talál. Jelenleg egy francia kollégium létesítéséről tárgyalnak, de se nekik, se a hasonló terveket szövő oro-

A berlini Magyar Intézet történetének ismerete nélkül a vele később testvéri kapcsolatba kerülő Collegium Hungaricum sorsa sem lenne érthető. Mindkét intézmény létrehozásában kiemelkedő szerepet játszott Gragger Róbert, akit már származása is a német-magyar kulturális kapcsolatok kutatására, a két nép közötti, minél szorosabb tudományos kapcsolatok kiépítésére predesztinált. Bár ősei körmöcbányai németek voltak, ő magát (a „hungarus”-tudat egyik utolsó képviselőjeként) öntudatos magyarnak vallotta. Messzire tekintő, komoly távlatokban gondolkodó tudományszervező volt, egykori Eötvös-kollégistaként pedig felismerte az elitképzés és a teljesítményorientált kollégiumi szellem meglétének szükségességét.

szok, olaszok s japánoknak nem fog sikerülni egy ily nagyszerű megoldás, mert egyszerűen nincs több ilyen fekvésű telek vagy ház a vidéken.”

Gragger az építkezés valamennyi fázisáról részletes beszámolót küldött Klebelsbergnek és Magyary Zoltánnak. Egyik utolsó, 1926. október 21-i levelében jelentette: „Az építkezés programszerűen halad. A hátsó ház már tető alatt van, a főépületre pedig most rakják a tetőgerendákat. Ádáz harcokat folytatok napról-napra az egyes cégekkel, hogy a megrendeléseknél ne csak a nagybani árat kapjam meg, hanem még jóval alája szorítsam az árakat. Képzelheted, mily nagy szemeket mereszt építésünk, mikor látja, hogy az énalta-lam elért árak jóval alatta vannak az általa bevont árajánlatoknak, mert összeköttetésem révén mindenütt kivételes engedményeket tudok elérni.” Három nappal korábban arról írt, hogy „... lépésről-lépésre közeledünk kitűzött célunk felé, amelynek nagyságát szerencsére csak most kezdik felfogni az eddig be nem avatott szélesebb körök... Az egész porosz kultusz- és pénzügyminisztériumban sokszor egész napon át nem foglalkoznak egyébbel, mint a kollégium építkezésével. Mondották is már, hogy a kormány egy építkezése sem adott annyi munkát nekik, mint a magyar kollégium háza.” Mindeközben Graggernek még arra is volt ideje, hogy az építkezéssel kapcsolatos sajtótámadásokra válaszoljon.

Ezért aztán úgy látszott: Gragger 1926. november 10-én bekövetkezett, váratlan halála pótolhatatlan veszteséget okozott. A Collegium Hungaricumot mindvégig támogató Becker porosz kultuszminister azonban azzal is őrizte felejthetetlen barátja, Gragger emléket, hogy átvállalta az építkezés fölötti felügyeletet.

Az új, ekkor még csak részben lakható épületbe 1927. április 1-jén költöztek be az első ösztöndíjasok. A Collegium előző, marienstrassei házát 1927 októberében adták el. Az egész épületet pedig 1927 őszén adták át rendeltetésének.

„A Collegium szép épület volt és ideális helyen feküdt, a Dorotheenstrassében, szép fás udvarral, az Unter den Linden mögött, közel a múzeumokhoz és főleg a könyvtárhoz, a Preussische Staatsbibliothekhoz” – emlékezett *Sinor Dénes*. Az 1941-ben a Collegiumban lakó *Horváth Róbert* szerint a Collegium – központi fekvésének, kiváló felszereltségének és az ottani kitűnő atmoszférának köszönhetően – egy igazi kis sziget volt a háborús Berlinben. Nagy, elvadult, a Spreeig húzódó és impozáns kőfallal körbevett kertjében magas fák nőttek. Az utcáról díszes főkapun át lehetett bejutni. A földszintről (ahol a ház-mester lakása és az óvóhely volt) csodálatos márványlépcső vezetett a félémeletre, ahol az előcsarnokot, az irodahelyiségeket, az étkezőt és az igazgatói lakást lehetett találni. Még az előzőnél is impozánsabb márványlépcsőn juthattak az első emeletre. Itt voltak a reprezentációs célokat szolgáló szobák, a ruhatár, a kis- és a nagyszalon, a bál- és a zeneterem. A második emeleten pedig angol típusú kollégiumi apartmanokat alakítottak ki.

Nem sokkal a teljes üzem 1927 őszi beindulása után azonban, Klebelsberg 1931-ben történt lemondása, valamint a gazdasági világválság miatt már komoly gondot okozott a Collegium Hungaricum épületének nagysága. A fenntartási költségek megtakarítása céljából 1932-ben tizenkét helyiséget bérbé adtak a porosz kormánynak, amelyekbe a berlini egyetem sémi és iszlám intézete költözött be. Mivel a Collegium gazdasági helyzete alig változott ezáltal, fölmerült az épület eladásának a lehetősége. *Tamedly* igazgató 1933 decemberében jelentette *Hóman Bálint* kultuszministernek: „Nem titok, hogy a berlini kollégium épülete már az üzembevetelkor is túlméretezett volt... Félni kell attól, hogy ez az állapot nem lesz soká fenntartható... Mindez okok miatt a ház eladását kell javasolnom.” Bár az eladáshoz, pontosabban a kisebb épületre való kicseréléshez mind a kultusz-, mind a külügyminiszter hozzájárult, 1934 nyarán *Szily Kálmán* államtitkár ad acta tette az ügyet, mivel: „... az újabb információk... szerint a Collegium épületének eladása jelenleg sem politikai, sem kultúrpolitikai, sem anyagi szempontból nem volna előnyös”. Hasonló tervek többször szóba se kerültek.

A Collegium Hungaricum épülete 1943 novemberében, majd 1944 decemberében újra fontos szerepet kapott. A mindaddig a kultusztárcához tartozó Collegiumba 1943 no-

vember végén – Farkas Gyula igazgatónak *Sztójay Döme* berlini magyar követtel és a magyar kormánnyal folytatott megbeszélése alapján – a november 22-i légitámadáskor teljesen leégett berlini magyar követség költözött be. Ekkor azonban még ösztöndíjasok is laktak a Collegiumban. 1944 októberétől, a nyilas hatalomátvételt követően viszont már kizárólag politikai rendeltetése volt a palotának.

A Herz-palota a berlini harcok során súlyosan megrongálódott, a világháború végére szinte teljesen megsemmisült. 1946 nyarán Keresztury Dezső kultuszminiszter, a berlini Magyar Intézet egykori lektora a németországi magyar tudományos és kulturális intézményekkel kapcsolatban kijelentette: „A mostani körülmények között a magyar kultusz-kormányzat feladata az, hogy a Németországban megmaradt magyar kulturális értékeket számbavegye s további intézkedésekig megőrzésükről gondoskodjék.” A külügyminiszter a Szövetséges Ellenőrző Bizottság útján lépéseket tett a németországi magyar kulturális javak megóvása érdekében, s tudatta: „...ami a berlini Collegium Hungaricumnak magyar tulajdonban való megmaradását illeti, nincs tudomásom olyan... nemzetközi döntésről, amely a külföldön lévő magyar vagyontárgyak feletti tulajdonjogunkat megszüntetné, azonban a készülő békeszerződés ígér e javakra vonatkozóan megfelelő intézkedéseket”. Azt azonban Keresztury is tudta: a Collegium Hungaricum egykori otthona romokban hever, s jól látta azt is: „...magától értetődő, hogy a fent ismertetett mértékű szervezet újbóli felépítése a jövőben nem képzelhető el.” Bár 1949 szeptemberében a Kulturális Kapcsolatok Intézete már „a Németország keleti zónájával kötendő kulturális megállapodás tartalmáról” készített előterjesztést, ebben nem szerepelt az egyébként Berlin keleti körzetében lévő Collegium Hungaricum újraindítása. Erre valószínűleg azóta sem gondolt senki – az épület helye üresen áll...

A Collegium vezetői

Kevés olyan sikeres kultúrdiplomataja volt Magyarországnak, mint a berlini Collegium Hungaricum első igazgatója és – Klebelsberg oldalán – alapítója, Gragger Róbert. Tanár, tudós, tudományszervező, menedzser, s nehéz lenne felsorolni, még mi minden volt egy személyben. A Bécsi Magyar Történeti Intézetet irányító *Károlyi Árpád* mellett ő ültette át a gyakorlatba a legsikeresebben Klebelsberg Kuno kultuszminiszter külföldi magyar intézetekre vonatkozó tudománypolitikai elképzeléseit. (Hozzá kell persze tennem: a „régis iskolához” tartozó, a szó legjobb értelmében véve velejéig konzervatív Károlyitól eltérően, Gragger egészen más módszerekkel, mindig a tudományszervezés legújabb eredményeit fölhasználva dolgozott. Nem is igen kedvelték egymást. Ennek ellenére ha különböző közelítéssel is, de Klebelsberg hathatós segítségével mindketten min-taszterű intézményeket hoztak létre és üzemeltettek.)

Gragger nemcsak a Collegium Hungaricumnak, hanem a berlini egyetem Magyar Intézetének is „mindenese” volt. Úgy gondolta, hogy: „...a Collegiumban két prefektusi állás szervezésére lenne szükség. Az egyik a tudományos kutatók ügyeit és általában az adminisztrációt intézné, a másik pedig a főiskolai kollégium ügyeivel foglalkoznék, vezetné és ellenőrizné őket tanulmányi ügyekben... Beckerrel való megbeszélésem folyamán ő úgy nyilatkozott, hogy legalkalmasabb megoldás az volna, ha nekem a kurátori címet méltóztatnál adni – jelentette Klebelsbergnek –, amely legjobban egyeztethető össze porosz hivatalnoki minőséggel. Én magam is a kollégiumba akarok költözni... Ugyis az a szándékom, hogy könyvtáramat és bútoraimat a kollégiumra hagyom... Ugyancsak a kollégiumra szándékozom testálni összes gyűjteményeimet és régiségeimet.” Gragger az igazgatással járó ügyek egy részét az 1926–1927-es tanév elején átadta *Tamedly Mihálynak*, és ezzel tényleg kurátor lett, de az új Collegium épületébe már nem tudott beköltözni... Novemberben bekövetkezett halála mindenkit, aki valaha is kapcsolatban állt vele, mélyen megrázott.

Klebsberg 1926 decemberében így panaszkodott: „Gragger valójában pótolhatatlan. Ugyanis – az igazgatói poszt betöltéséhez – három tulajdonság szükséges. Az illető igazi tudós kell hogy legyen, hiszen egy ügyes, de felszínesen képzett emberrel nem kompromittálhatjuk magunkat a német tudományosság előtt. Ugyanakkor nem szabad, hogy szobatudós legyen, mert így nem tudná felkelteni a szakterülete iránti érdeklődést. Ezenkívül jó pedagógusnak kell lennie, mivel a berlini egyetem Magyar Intézete és a Collegium Hungaricum csak abban az esetben működhet igazán jól, amennyiben mindkét intézmény vezetése egy kézben egyesül.” A jóbarát, a Klebsberggel együtt Gragger sírkövét készítő Carl Heinrich Becker úgy emlékezett rá, mint aki vérbeli tudányszervezőként komoly, már teljesen kidolgozott terveket hagyott maga után: a magyar kultúra lexikonának, egy magyar Dahlmann-Waitznak (máig a legismertebb német történeti bibliográfia), egy magyar–német nagyszótárnak és a kicsiny finnugor népek népköltészeti gyűjteményének kiadását kívánta megvalósítani. Gragger volt szerinte a miniszter elképzeléseinek gyakorlatba való átültetője. Mint egy kolostor apátja, úgy kívánt a Collegium (amelynek lakóiban saját szellemi gyermekeit látta) élén állni, az ösztöndíjasok munkájának figyelemmel kísérése és segítése pótolta számára a családot. „Egész életét és egész vagyonát egy nagy eszme szolgálatának szentelte... Ameddig csak Németország és Magyarország között szellemi kapcsolatok lesznek, Gragger Róbert neve felejthetetlen marad.”

Gragger halála után Tamedly Mihály, a bécsi Teréziánium korábbi tanára (1926 októberétől a Collegium vezetője) lett az igazgató. Nem sokkal ezután azonban, 1930 augusztusában a Kormányzó (a berlini egyetem Magyar Intézetét már 1928 áprilisától vezető) *Farkas Gyulát* a Collegium kurátorává, ezzel lényegében Tamedly főnökévé nevezte ki. 1935 végén pedig, amikor Hóman Bálint kultuszminiszter utasításainak megfelelően egyszerűsítették a külföldi magyar intézetek adminisztrációját, megszüntették a kurátori tisztséget, és Farkas Gyula (1932-től már berlini nyilvános rendes egyetemi tanár) lett az igazgató.

Farkas Gyula így – Graggerhez hasonlóan – egy személyben lett a berlini egyetem magyar tanszékének és a Collegium Hungaricumnak az igazgatója. Gragger és Farkas életútjában az is közös volt, hogy mindketten kétnyelvű, német–magyar környezetben nőttek fel: Gragger Körmöcbányán és Nyitrán, Farkas Kismartonban és Sopronban. Ráadásul mindketten tagjai voltak a korszak legszínvonalasabb elitképző intézetének, az Eötvös-kollégiumnak. Nem csoda, hogy 1922-ben Gragger Farkast hívta meg a Magyar Intézethez lektornak. Akárcsak Gragger, Farkas is igen közeli kapcsolatba került Becker porosz kultuszminiszterrel.

A reá emlékezők többsége úgy gondolja, Farkas a nemzetiszocialista hatalomátvétel után is igyekezett távol tartani a Collegiumtól és a Magyar Intézettől a napi politikát, és saját függetlenségét is igyekezett megőrizni. Ez egyáltalán nem lehetett egyszerű feladat, hiszen a környezet – Berlin, mint a Német Birodalom fővárosa – meglehetősen „átpolitizált” volt, ő maga pedig kettős: magyar és német állampolgársággal bírt. Úgy tűnik, hogy 1939-ben, amikor a Német Birodalomban megszűnt a kettős állampolgárság intézménye, a magyar kormányzat (valószínűleg a cserkészmozgalom révén vele barátságba került Teleki Pál miniszterelnök) kifejezett kérésére mondott le magyar állampolgárságáról. Farkast többnyire úgy jellemzik, mint aki igazi diplomataként sohasem mutatta ki érzelmeit, nem beszélt a saját véleményéről; ennek ellenére is nyilvánvaló volt, hogy a Teleki vagy a Kállay nevével fémjelvezhető, a Német Birodalommal szemben a magyar érdekeket védő politikát támogatta.

A források is ezt a vélekedést támasztják alá. Emiatt lehetett feszült a viszonya a berlini magyar követtel, Sztójay Dömével is, akiről nem lehetett tudni: vajon tényleg Magyarországot képviseli-e Berlinben, avagy inkább a német kívánságok minél teljesebb kielégítésének szószólója Budapesten. A „németül gondolkozó” Sztójay – furcsa módon – éppen a „magyar érzelmű” Farkas német állampolgárságára hivatkozva javasolta 1942-ben, hogy a Magyar Intézet és a Collegium Hungaricum igazgatását válasszák ketté és a

Collegiumban legyen egy „kulturpropagandát” folytató részleg. Farkas Gyula erre kijelentette: „...károsnak tartanám: 1. közel húsz éves fennállása alatt nevet szerzett magának a német tudományos és közéletben, mint tudósképző intézet... Ennél jobb propagandát nem tudok elképzelni... 2. (...) A Collegium az Intézet nélkül és fordítva csonka intézmények volnának. Az Intézet adja meg a Collegiumnak a tudományos munkalehetőséget, a Collegium az Intézetnek a munkatársakat”.

Valószínűleg a Sztójay és Farkas közötti súrlódások következtében született az az 1942 nyaráról származó ötlet is, miszerint a Collegium keretében egy berlini „magyar kultúrintézet” kellene szervezni. Ezt az indokolta volna, hogy a Collegium és a Magyar Intézet „mellett rendelkezünk Berlinben oly intézménnyel, mely szervezetének ruganyosságánál, valamint minden irányban kiterjedő figyelménél és összekötötteséinél fogva a kifejezett kulturális felvilágosító munka szolgálatába állítható”. Egy 1943 februári előterjesztésben arra (az egyébként Sztójay által többször használt érvre) is felhívták a figyelmet, hogy „ily kultúrintézetre azért is szükség volna, mert... dr. Farkas Gyula egyetemi nyilvános rendes tanár német állampolgár, német köztisztviselő s így a vezetése alatt álló intézmények nem mindenben képesek a németországi magyar kulturális felvilágosító munka intézésére és irányítására”.

Végül is a „magyar kultúrintézet” alapításának terve lekerült a napirendről. A kiszemelt igazgatók – *Nékám Sándor*, *Tamás Lajos* és *Pukánszky Béla* – egyike sem vállalta a megítélt felkérést, s a kultuszminisztérium sem lelkesedett túlságosan az ötletért. Az ezzel kapcsolatos iratokból mégis érdemes idéznem, hiszen kiválóan érzékeltetik azt a légkört, amelyben ekkoriban a berlini Collegium Hungaricum működött. Egy 1943 február végi feljegyzés szerint „magától értetődik, hogy akárhogyan végződjék is a mostani háború, egy németországi Magyar Kultúrintézetre mindig szükség lesz... Alig található azonban indok arra, hogy a szóbanforgó intézet éppen most olyan keretek között induljon meg, amilyent berlini követségünk javasol. Egy ilyen irányú berendezkedés határozott demonstráció, amelynek már nemcsak kulturális, de erős és félreérthetetlen politikai színe is van... Politikai és kulturális sikerekért sohasem áldozhatunk eleget... Felmerül azonban a kérdés, hogy Németországban, ahol a legmagasabb államvezetés éppen a közelmúltban drákói és spártai rendszabályokat hozott be... ahol tehát az a közönség, amely felé a szóbanlévő Kultúrintézet gesztioit gyakorolni óhajtaná, 80 százalékban elagottakból, kiskorúakból és asszonyokból, tehát magasabb szempontokból ítélve értéktelen elemekből áll – célszerű-e ilyen hatalmas összeget nagyrészt a látszat kedvéért feláldozni?” Bár 1943 tavaszán már a „kulturintézet” céljait szolgáló póthitel igényléséről is szó volt, mielőtt az erre irányuló „tárgyalások érdemben megkezdődhetek volna, bekövetkezett Németországnak totális háborúra való áttételezése, majd a német birodalmi főváros erőteljesebb légi bombázása”. 1943 végén a kibombázott magyar követség is a Collegiumba költözött, így „Berlinben [a] magyar kultúrintézet szervezésének ügyét el kellett halasztani”.

Sztójaynak tehát nem sikerült elképzeléseit megvalósítania. Ellenlábasa, Farkas Gyula 1945 tavaszán – miután a Collegiummal együtt lakását, könyvtárát és ingóságait is elveszítette – családjával Alsó-Bajorországba menekült. Bár vissza szeretett volna térni Berlinbe, hogy újra elfoglalja tanszékét, de az emigrációból érkezett korábbi munkatárs, *Wolfgang Steinitz* is erre a posztra pályázott, így a szovjet hatóságok támogatását élvezve, természetesen ő nyerte el az állást... Farkas Gyulát 1946 decemberében a göttingeni egyetem finnugor szemináriuma tanárának nevezték ki. 1947 nyarától oktathatott, s 1953-ban lett ismét professzor. 1958 júliusában hunyt el.

A Collegium anyagi alapja és a „haszonélvezők”: az ösztöndíjasok

Az épület megvásárlása kapcsán már utaltam arra, hogy a kezdeti időkben a Collegium komoly összegeket kapott otthona megvételére, átalakítására és berendezésére. (Ehhez persze a körülmények is kedvezőek voltak, hiszen a szigorú feltételekhez kötött népszö-

vetségi kölcsönből sokkal könnyebb volt a tudományos, kulturális programokat finanszírozni, mint mondjuk, a katonai fejlesztést.) 1926-ra már erősen felduzzadt a Collegium és a Magyar Intézet Magyarországról is pénzelt kiadványainak a költségvetése, ezért adminisztratív trükkök alkalmazásától sem riadtak vissza. „A jövőre nézve a miniszter úr azt kívánja – tudósította 1926 februárjában Magyary Zoltán Graggert – és ebben teljesen igaza van, hogy a kiadványaid költségvetését válasszuk teljesen külön a szintén különválasztandó tudományos intézet és főiskolai Collegium Hungaricum költségvetésétől. Ezáltal elkerüljük azt, hogy a berlini kollégium annyival drágábbnak tűnjék fel a többiekénél, mint eddig.” Ugyanezen esztendő április 28-án, ugyancsak Magyary arra figyelmeztette Graggert: a következő tanévi költségvetési tervnél „nagy egyszerűsége kell törekednünk, mert nagy rezszi mellett oly sokba kerül egy-egy ösztöndíjas, hogy nehezen kivérdhető támogatásoknak tennők ki a kollégiumi rendszert”.

Gragger 1926 novemberi halálát követően hosszú éveket vett igénybe a meglehetősen összekuszált pénzügyek tisztázása. Mint kiderült, a Collegium épületének vásárlására és az átalakításra szánt összegek három különböző bankban, ráadásul Gragger magánvagyonával összekeverve, Gragger nevében voltak elhelyezve. Tamedly Mihály igazgató csak 1929-ben tudta lezárni az elszámolást: e szerint a ház megvétele, átalakítása és berendezése összesen csaknem 1 400 000 márkába került (a – mint láttuk – tervezett 1 200 000-rel szemben). Az 1927-es átadás után azonban a Herz-palota fenntartási költségei – ellentétben a bécsi és a római Collegium-ingatlanokkal – mindvégig alacsonyok voltak, éppen a korszerű és gazdaságos átépítés következtében. Az 1926–1927. évi költségvetésben a kultusztárca beruházásaira előirányzott 1 360 000 pengőt szinte teljes egészében a berlini Collegium vásárlására fordították, a következő esztendőhöz pedig azt is pontosan tudjuk, hogy mekkora összegeket szavaztak meg a honatyák a „külföldi tudományos intézetek – *köztük* a berlini Collegium – szükségleteire és külföldi ösztöndíjakra”.

A berlini Collegiumnak juttatott támogatások pontosan tükrözik az állami ösztöndíjkiadás és a Collegium Hungaricumok megítélésében bekövetkezett változásokat. 1929–1930-ig töretlen az összeg emelkedése (1929–1930: 110 000 pengő), a rendszer teljes kiépülése után a későbbiekre is tervezett állandó összeg (1930–1931: 100 000 pengő) jelenik meg, majd a gazdasági világválságnak és a Klebelsberg 1931-es lemondásával megváltozott tudománypolitikai koncepciónak „köszönhetően” radikális visszaesést figyelhetünk meg. Az 1931–1932-es költségvetésbe eredetileg 85 000 pengőt állítottak be a berlini Collegium céljaira, ezt azonban végül is 42 000 pengőre redukálták, ami csaknem 60 százalékos csökkentést jelentett az előző esztendőhöz viszonyítva! Újabb pénzügyi kurtítások után 1934–1935-től 1938–1939-ig 32 300 pengőben állandósult a támogatás. (Az igazgató és az adminisztratív személyzet fizetését többnyire egyéb forrásból fedezték.) 1939–1940-től áttértek a tárgyévenkénti költségvetésre s ekkortól az egyes Collegium Hungaricumokra szánt összegeket már nem is különítették el egymástól. Az mindenestre megállapítható, hogy paradox módon éppen a háború idején emelkedett ismét a Collegiumok támogatása: „külföldi tudományos intézetek szükségleteire és ösztöndíjakra” 1941-ben 246 670 pengő jutott, 1942-ben újabb 44 000 pengő emelkedéssel 290 670, 1943-ban pedig már 330 670 pengő volt a költségvetési hozzájárulás.

A kimutatások szerint a berlini Collegium Hungaricumban az összes támogatásnak átlagosan egytizedét a személyi kiadások tették ki (bele nem értve az igazgató és az adminisztratív személyzet fizetését), a megmaradó részt pedig a dologi kiadásokra (élelmezés, mosás, takarítás, ösztöndíjasok elhelyezése, tanulmányi kirándulások, reprezentáció) fordították. Kezdetben még zsebpénzt is adtak az ösztöndíjasoknak, a harmincas évek elejétől azonban ez megszűnt. Bécsben és Rómában a Collegiumok mellett a költségvetésben elkülönítetten megjelenő történeti intézetek is szerepeltek (sőt, Rómában 1936–1937-től már papi kollégium is), ám ha csak a Collegiumokkal számolunk, szinte

mindig Berlin kapta a legmagasabb összeget. Egy-egy ösztöndíjas átlagosan valamivel több mint 3000 pengőbe került évente.

A legnagyobb viták természetesen akkor folytak a Collegium Hungaricumok és az állami ösztöndíjakció költségvetési támogatásáról, amikor is bekövetkezett a drasztikus csökkentés: azaz 1931 és 1933 között. A Collegium Hungaricumok intézményét is egyre többen és egyre hevesebben támadták, sokan pedig egyenesen azt követelték: szüntesék meg ezeket az intézményeket. Hogy a klebelsbergi időkhöz képest a felső vezetés véleménye is megváltozott időközben, azt ékesen bizonyítják Hóman Bálint miniszter 1933. május 31-én a Parlamentben mondott szavai: „Kénytelen vagyok megemlíteni, hogy elvi tekintetben nem vagyok barátja a kollégiumi rendszernek. Ha rajtam állna: a szabad ösztöndíjak rendszere mellett döntenék, ...mert én a nyelvkészség elsajátítása s az illető ország megismerése szempontjából fontosabbnak és helyesebbnek tartom a szabad ösztöndíjakat. Mivel azonban a kollégiumok már megvannak, ezidőszert nem kívánok ennek az elvi álláspontomnak érvényt szerezni...”

A berlini Collegium Hungaricum az Országos Magyar Gyűjteményegyetem Tanácsának igazgatása alatt állt, az ösztöndíjasok kiküldéséről pedig az 1927:XIII. törvénycikkkel megalakított Országos Ösztöndíjtanács döntött. Szabályrendelete szerint a berlini Collegium „rendeltetése: A tagul felvett, tudományos pályára készülő, avagy ily pályán működő ifjak berlini tudományos kutatásainak, szaktanulmányainak, általános művelődésének, német nyelvi ismereteinek és a német szakkörökkel

való tudományos összeköttetésekkel cél tudatos előmozdítása...” 1935-ig a Collegium élén a kurátor, a főfelügyelő állt, de az igazgató vezette az ügyvitelt és ő örködött „az egész intézet fegyelmi rendjén”. A Collegium tagjai lehettek: „1. a magyar állam által rendelkezésre bocsátott vagy más ösztöndíjat élvező, továbbá a megállapított teljes vagy féldíjat fizető, tudományos pályán működő, avagy ily pályára készülő magyar állampolgárok; 2. az Intézetbe hasonló feltételek mellett kivételesen felvett külföldiek.” Emellett természetesen tudományos vagy kulturális céllal Berlinben tartózkodó magyar vendégek fogadására is lehetőség nyílt.

A berlini Collegium Hungaricumba pályázat útján lehetett bejutni. A pályázati hirdetmények szerint az ösztöndíjasok október közepétől július végéig (1933-tól november elejétől július közepéig) „teljes ellátást (lakás, fűtés, világítás, kiszolgálás, napi háromszori étkezés, mosás és orvosi kezelés) kapnak a kollégiumban... és tanulmányi kiadásait is a kollégium fizeti. Az ösztöndíjak a következő tudományágak között oszlanak meg: jog- és állam-, közgazdaságtudomány, bölcsészet-, nyelv-, természettudomány, orvostudomány, műgyetem”. Kizárólag harmincöt év alatti diplomás férfiak vagy legalább négy félévet végzett egyetemi hallgatók jelentkezhetek, 1933-tól pedig már csak azok a diplomások, akik „szaktanulmányaikban különleges irányban magukat tovább akarják ké-

A berlini Collegium Hungaricum az Országos Magyar Gyűjteményegyetem Tanácsának igazgatása alatt állt, az ösztöndíjasok kiküldéséről pedig az 1927:XIII. törvénycikkkel megalakított Országos Ösztöndíjtanács döntött. Szabályrendelete szerint a berlini Collegium „rendeltetése: A tagul felvett, tudományos pályára készülő, avagy ily pályán működő ifjak berlini tudományos kutatásainak, szaktanulmányainak, általános művelődésének, német nyelvi ismereteinek és a német szakkörökkel való tudományos összeköttetésekkel cél tudatos előmozdítása...”

pezni, avagy valamely tudományos intézetben kutatómunkát akarnak végezni”. A jelöltnek német nyelvtudását igazoló egyetemi bizonyítványt is be kellett szereznie.

Az első tíz, magyar állami ösztöndíjat kapott kollégista 1924 őszén érkezett a Collegiumba. Számuk fokozatosan emelkedett, majd állandósult (1925–1926: 16, 1926–1927: 32, 1927–1928: 34, 1928–1929: 32, 1929–1930: 31, 1930–1931: 29), 1931–1932-től (18) csökkent, később 10–14 fő között maradt (1932–1933: 13, 1933–1934: 11, 1934–1935: 12, 1935–1936: 13, 1936–1937: 13, 1937–1938: 11, 1938–1939: 10, 1939–1940: 12, 1940–1941: 14, 1941–1942: 11). A háború közepén visszaállt a „régii szép idöket” idéző állapot: 1942–1943-ban harmincegyen, 1943–1944-ben huszonegyen laktak magyar állami ösztöndíjjal a Collegiumban. 1944–1945-ben is öten jöttek volna, öök azonban már nem tudták elfoglalni helyüket, mivel a Collegium épületét a berlini magyar követség kisajátította. Összesen tehát 370 esetben kb. 270 személy kapott magyar állami ösztöndíjat a berlini Collegium Hungaricumban. (Sokan több esetben nyerték el az ösztöndíjat, ezért kevesebb a személyek száma.) Természetesen nemcsak magyar állami, hanem egyéb ösztöndíjas tagjai is voltak a Collegiumnak. Így a törvényhatósági ösztöndíjat élvezök, akiket valamelyik vármegye vagy törvényhatósági jogú város támogatott, a „félfizető” és a fizető tagok, a tanulmányi segéllyel beutaltak, 1936-tól a Német Birodalommal a „szellemi együttműködésről” kötött egyezmény értelmében a „csereösztöndíjasok”, 1931–1932-től a DAAD és a Humboldt-alapítvány, 1936–1937-től pedig a Mitteleuropäischer Wirtschaftstag ösztöndíjsai (ez utóbbi három ösztöndíj-fajtát a Német Birodalom pénzelte).

A berlini magyar állami ösztöndíjasok kb. 70 százaléka egész esztendőre, kb. 30 százaléka egy szemeszterre kapta az ösztöndíjat. A legkülönbözőbb szakterületekről érkeztek, többnyire azonban természettudósok, műszaki szakemberek, közgazdászok, orvosok, germanisták és bölcsészek, valamint református és lutheránus teológusok voltak. A klebelsbergi ösztöndíjpolitikai koncepció szellemében ugyanis minden Collegiumnak megvolt a saját tudományos profilja, amely az illető fővárosban a kutatni leginkább érdemes tudományágakat fedte le. Bécsbe így elsősorban a legtágabb értelemben vett történeti stúdiumokkal foglalkozó fiatalokat, Rómába művészeket, művészettörténészeket és történészeket, Berlinbe pedig a „gyakorlati szakmák” és a természettudományok képviselőit küldték ki. Az állami ösztöndíjasok között olyan neveket találhatunk, mint *Rásonyi Nagy László*, *Moór Elemér*, *Prohászka Lajos*, *Brandenstein Béla*, *Koch Ferenc*, *Alföldi András*, *Fettich Nándor*, *Oroszlán Zoltán*, *Soó Rezső*, *Fitz József*, *Bay Zoltán*, *Náray-Szabó István*, *Tremi [Tamás] Lajos*, *Antos Kálmán*, *Barta János*, *Lajti István*, *Fekete Lajos*, *Schay Géza*, *Bulla Béla*, *Imre Lajos*, *Keresztury Dezső*, *Kniezsa István*, *Németh Antal*, *Wiczian Dezső*, *Asztalos Miklós*, *Erdey Grúz Tibor*, *Kesselyák Adorján*, *Ottlik László*, *Harkai Schiller Pál*, *Szebellédy László*, *Szent-Iványi Béla*, *Kákay Szabó György*, *Tankó Béla*, *Móra Károly*, *Bogyay Tamás*, *Párducz Mihály*, *Kerek Mihály*, *Malán Mihály*, *Szabó Zoltán*, *Tuzson János*, *Babics Antal*, *Sztrókey Kálmán*, *Issekutz Béla*, *Juhász Lajos*, *Balás Piri László*, *Kéry László*, *Julow Viktor*, *Foltiny István*, *Maksai Ferenc*. Az ösztöndíjakció a berlini Collegium esetében is komoly eredményekkel járt, hiszen az itt időztek többsége tudományos pályát futott be, és később bekerült az „értelmiségi elitbe”.

A kurátorok és az igazgatók jelentései tanúskodnak róla, hogy sokat és intenzíven foglalkoztak a kollégistákkal. Különösen Gragger esetében volt ez így. Néhány leveléből idézek: „A kollégisták mind hallgatják az egyetemen a szakjukba vágó előadásokat. Azonkívül minden ebéd után a Collegiumban angol órát kapnak és már igen szépen haladtak...” (Klebelsbergnek, 1924. december). – „A collegistákban örömed lesz – írta Magyarznak. – Olyan erőfeszítéssel dolgoznak, hogy némelyikük alig alszik. A carpe diem náluk carpe horam lett. Hetenkint beszámolnak nekem levélben. Már szépen gagyognak angolul, olvasnak s képzelted hogyan tágult látókörük, mióta belelátanak az angol–amerikai kultúrkörbe és az angol szakirodalmat is elővették” (1925. március). „Csupa kitünő eredményről számolhatnak majd be... Ha a jövőben is sikerül ilyen elsőrangú anyagot és ilyen pom-

pás együtttest kapni, akkor igazán minden tekintetben meg lehetünk elégedve. A különböző tudományszakokból való kollégisták együttléte igen gyümölcsöző, mivel olyan dolgokat tudnak meg egymástól, részint a határos, sőt, a távolos tudományszakok területéről is, amiket egyébként sohase tudtak volna meg. Őszintén szólva, amíg futja emberből, sokkal gazdaságosabbnak tartom, ha végzett fiatal emberek jönnek ki konkrét programmal, mint ha egészen kezdő egyetemi hallgatók. Berlin egy óriási enciklopédia, amelyet csak az tud igazán felhasználni, akinek már kellő előképzettsége van s valami speciális problémában akar mélyebbre hatolni” (Magyarynak, 1926. március).

Klebsbergnek azt az 1925 téli, 1926 tavaszi tervét, miszerint hatvan kollégistát kíván Berlinbe kiküldeni, Gragger kritikusan szemlélte. Többször is figyelmeztetett, hogy „ajánlatos volna, ha a Collegium Hungaricum és a Kutató Intézet üzeme... nem indulna meg mindjárt a legszélesebb keretekben, hanem csak legfeljebb 30-40 taggal. Egyáltalában, mikor évről-évre megszámlálhatatlan milliókat ad ki a magyar állam a külföldi intézeteire, súlyos lelkiismereti kérdés az emberanyag lehető legjobb kiválasztása. Vigyáznunk kell, nehogy a kollégisták számának hirtelen nagymérvű szaporodása a szellemi proletariátus megnövekedését vonja maga után otthon, akik megnövekedett igényeiket a hazai szegényesebb viszonyok közt nem tudva kielégíteni, elégedetlen tömeget alkossanak” (Klebsbergnek, 1926. április). Ahogy láttuk, végül is Gragger elképzeléseinek megfelelően alakultak a dolgok, hiszen harmincnégy volt az állami ösztöndíjasok legmagasabb száma (1927–1928-ban), általában – 1933–1934-től pedig már kizárólag – diplomás szakembereket fogadtak.

Gragger halála után a szakemberek elsősorban arról vitatkoztak, vajon a szabadon felhasználható ún. kézi ösztöndíjak avagy a Collegiumokhoz kötöttek a hasznosabbak? 1931-ben – az egyre romló gazdasági helyzet következtében – különböző indíttatásból sokat támadták a „luxus-kiadásokkal” vádolt kollégiumi rendszert, így természetesen a berlini Collegiumot is. *Móricz Zsigmond* például egy „berlini magyarral” mondhatja ki: „Ez a Collegium Hungaricum teljesen eltévesztett dolog. Először is nemzetközi relációban igen hamis színben tünteti fel a magyarság erőviszonyát. Sem a franciáknak, sem az angoloknak, sem Amerikának ilyen fényes egyetemi képviselője nincs, úgyhogy egészen ferde dolog, mikor a szétdarabolt s megcsonkított és elszegényített Magyarországról beszélünk a berliniek vagy idegenek előtt. De a nagyobb baj az, hogy nem érhetünk el vele semmi célt. Ha az állam – mondja – fiúkat akar nevelni a jövőre, adjon nekik háromszáz márkát, vagy ha bőkezű akar lenni, négyszáz márkát havonta s küldje ki, hogy éljenek a maguk lábán. De itt be vannak zárva egymás közé s ki sem tudnak lépni az életbe, nem mehetnek színházba, nem mehetnek társaságba s nem tanulnak meg németül... Ha az épület vásárlási, renoválási s fenntartási költségeit tőkésítjük, minden diák ezer márkába kerül havonta.”

Domanovszky Sándor az Országos Ösztöndíjtanács ügyvezető igazgatójaként cáfolta *Móricz Zsigmond* állításait. Kijelentette: „az állam alkalmi vételként” szerezte meg az épületet. Az ösztöndíjasok tanulmányi kiadásait a Collegium téríti, „nekik ingyen színházi és hangversenyjegyeket is szerez... Gazdag ország nem szorul úgy rá az ösztöndíjakra, mint a megnyomorított Magyarország.” Téves az az állítás is, hogy egy-egy ösztöndíjas havonta ezer márkába kerül.

Ugyanakkor a kiváló történész, *Deér József* a Magyar Szemlében emelt kifogást a Collegium Hungaricumok ellen, s a kollégiumi ösztöndíjakkal szemben a kézi ösztöndíjakat vette védelmébe. Javasolta, hogy a berlini és a római Collegium épületeit adják el és cseréljék kisebbre. A berlini Collegium Hungaricum elleni támadásokat észlelve 1932 februárjában a Német Birodalom kormánya nevében a budapesti német követ, *Schoen* kérte a magyar külügyminisztert: ne szűkítsék tovább a Collegium Hungaricum tevékenységét, hiszen a két ország közötti kulturális és tudományos kapcsolatokért ez az intézmény tesz a legtöbbet, ráadásul mind a porosz, mind pedig a birodalmi kormány komolyan segítet-

te a létrejöttét. *Karafiáth* kultuszminiszter válasza szerint a rendkívüli gazdasági „nehézségek ellenére sem foglalkozom a Collegium megszüntetésének gondolatával”.

A közvetlen gazdasági gondok csökkenésével a harmincas évek végétől a háborús viszonyok keltette problémákkal kellett szembenézni. Az 1941–1942. évi működésről szóló beszámoló szerint: „Az állami ösztöndíjasok részben katonai szolgálatuk, részben a beutazási engedély megszerzésének nehézségei miatt az idén sem foglalhatták el teljes számban a tanév elején kollégiumi helyeiket... Az adminisztrációt nagy mértékben megnövelte a beutazási engedélyek kieszközölésével, illetőleg sürgetésével, az élelmiszerjegyek beszerzésével és szétosztásával, a fűtőanyag pontos elszámolásokat igénylő igényléssel és az év folyamán többször megváltoztatott adók és személyzeti szociális díjak kiszámításával és befizetésével járó munkálatok... Csak a legnagyobb utánjárással lehetett elérni a legszükségesebb vízcsap-, zuhany-, toilette-, lámpa-, elsőötítőfüggöny stb. javításokat... A kizárólag vendéglői étkezésre utalt ösztöndíjasok egészségi állapota nem volt teljesen kielégítő. A tanév folyamán átlag 3–6 kilót fogytak és télen a rosszul táplált test csökkent ellenállása miatt gyakori volt az influenza.” A volt ösztöndíjasok emlékezései hasonló gondokról, valamint az óvóhelyen töltött hosszú, kényszerű tartózkodásról panaszkodnak.

A Collegium ügyeibe többször is beavatkozó, Farkas Gyula tevékenységét gyakran kifogásoló magyar követ, Sztójay Döme 1943 nyarán ismét sürgette a – szerinte – korszerűtlen ösztöndíjpolitika megváltoztatását: „A propagandamunka szempontjából azok az ösztöndíjasok váltak be a legjobban, akiknek a gyakorlati étellel közvetlen kapcsolataik voltak, akik megfelelően tudtak mozogni a társadalmi körökben és határozott, jó fellépésük volt... Főleg a jogász, közigazdász, mérnök, orvos és művész emberek bizonyultak a leghasználhatóbbaknak, viszont a teljesen csak elvont tudománynak élő... ún. »tudósok« a propaganda-kérdések iránt meglehetősen érzéketlenek voltak... Ma azonban, midőn a totális háború gondolatának jegyében élünk, ... a magyar nemzeti célok érdekében beállított prop.munkát feltétlenül előnyben kell részesíteni mindennemű elvont tudomány ápolásával szemben.” Az Ösztöndíjtanács elnöke, Bakay Lajos azonban keményen elutasította Sztójay érvelését és hitet tett addigi módszereik mellett: „...az ösztöndíjasok kiválasztásában az Ösztöndíjtanács részére előírt szabályokhoz és a gyakorlatban már jól bevált elveinkhez továbbra is ragaszkodnunk kell... Nem kívánható, hogy a Tanács most már szabályait és elveit félretéve, kizárólag propagandaképzővé alakuljon át, ami nem is feladata. Továbbra is a legnagyobb gonddal fogjuk végezni a kiválogatást, különös figyelemmel leszünk a propaganda-szempontokra is, de kérjük Nagyméltóságodat [*Szinyei-Merse* kultuszminisztert], hártson el tőlünk minden olyan kívánságot, amely sajátos céljainkkal ellentétben van és egészen idegen célok szolgálatába akarja állítani Tanácsunkat.” Végül is az ügyben már nem történt(hetet) változás.

A Németország oldalán végigharcolt világháború végén, a berlini csatában elpusztult a Collegium Hungaricum is. Bár újbóli alapítása azóta sem került szóba, talán nem semmisült meg örökre... A berlini Collegiumhoz hasonló, mennyiségében és minőségében is rendkívüli tudományos teljesítményt létrehozó „tudós kolostorra, csöndes kolostori kerttel” ugyanis mindig szükség lesz...

Irodalom

Elsősorban levéltári és kéziratári forrásokra támaszkodtam Ezen kívül l. még:

A Berliner Beiträge című sorozatban rendszeresen jelennek meg Graggerről és a berlini Magyar Intézettről szóló dokumentumközlések

BESSENYEI ÁKOS: *Gragger Róbert*. Bp. 1944.

A Collegium Hungaricum Szövetség évkönyve 1936. Szerk.: MARTONYI JÁNOS. Bp. 1936.

Julius von Farkas zum 100. Geburtstag. Hrsg. István Futaky und Wolfgang Veenker. Wiesbaden 1994. *Gragger Róbert emlékezete*. Bp. 1928.